This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

५५

कुमार

K.K.S.U. LIBRARY
RAMTEK
441 106
M953
Dist. Nagpur

Accession No:- २१४३ M953

Title:- कुमारसंभव (संपूर्ण)

Subject:- काव्य

Author:- कालिदास

पत्रे - ⑥⓪

Checked 2012 ①

॥श्रीगणेशाय नमः॥श्रीरामचंद्राय नमः॥मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये
॥सद्यो दक्षिणदृक्पातसंकुचद्वामदृष्टये॥१॥अंतरायतिमिरोपशांतये शांतपाव
नमचिंत्यवैभवं॥तं नरं वपुषि कुंजरं मुखे मन्महे किमपि तुंदिलं महः॥२॥शरणं क
रवाणि शर्मदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यं॥करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामं
ब कृतार्थसार्थवाहं॥३॥इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया॥नामूलं लिख्यते किं
चिन्नानपेक्षितमुच्यते॥४॥अथ तत्रभवान् कालिदासः कुमारसंभवं काव्यं चिकी
र्षुराशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखमिति वचनात्॥काव्यादौ वक्ष्यमाणार्था
नुगुणं वस्तु निर्दिशति॥अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः
पूर्वापरौ॥ ॥श्रीराम॥ ॥श्रीरामाय नमः॥॥
॥अस्तीति॥उत्तरस्यां दिशीत्यनेनास्य देवभूमित्वं सूचितं देवता आत्मा अधिष्ठाता

यस्यदेवतात्मासा।तेनास्यवक्ष्यमानस्येनद्यापरिणयनपार्वतिजननादिचेतनव्यवहा
रत्वंसूतं।ननुदृष्टजन्मपःपवत्ताःकथंदेवतात्मानोभवंतिपताप्रस्तांश्चाश्रुजरावदेवता
सुपंते।सत्यं।देवतानांमध्येपत्नत्विभागत्वात्दृष्टजन्मपस्यापिहिमालयस्यदेवता
त्वंनिर्णितं।तिष्ठात्रैवबीवाक्षितमस्ति।हिमस्यालयस्थानमितिहिमालयोनामयोना।

।।अस्त्युत्तरस्यांदिशिदेवतात्माहिमालयोनामनगाधिराजः।पूर्वाप
रौतोयनिधीवगाह्यस्थितःपृथिव्याइवमानदंडः।।१।। ।।।।

यहिमालयेतिप्रसिद्धः।ननुयेनहिमेनपतंतासंतिक्षमग्लिनीप्रस्यातिवंसकुमारव
स्तुनस्यातिनहितस्यहिमप्रधानस्यपर्वतस्यकथंवर्णनमस्तीत्याह।अथवाहिमंकर्प
रादिवस्तुतस्यालयःकर्पुराःशीतलरजःस्यामाभ्रस्थुटिकोहिमाःचंद्राःस्तुषारः
स्तुहिनाःप्राशीदुर्हिमवालुकूरवास्त्विसितरातनिघंटा।।घनंसारश्चंद्रसंज्ञःसितात्रो

3

हिमवालुक इत्यमरः । अधिको राजा अधिराजः राजाहस्सखिभ्यष्टचः न गच्छंतीति नगाः
अचलास्तेषां अधिराजो नगाधिराजोस्ति कथंभूतं अथ उत्कर्षवर्णनाय विशेषणं मा
ह पूर्वापरौ प्राक्पश्चिमौ तोयनिधी । समुद्रौ वगाह्य प्रविश्य स्थितः पृथ्व्याः भुमेः मा
नदंडेन परिच्छेदः भवेत्तु एतस्य दंड उपद्वारमिपते अनेनेति मानः करणे ल्युट् स चासौ
दंडश्चेति स इव स्थितः अपां परिच्छेददंड इव स्थित इत्यर्थः पूर्वापर सागरावगा
हित्वं चास्य प्रसिद्धमाचलत्वात् तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे कैलासो हिमवांश्चापि दक्षिणे
वर्षपर्वतौ पूर्वपश्चिमगावेतावर्णवांतव्यवस्थितौ ॥१॥ अत्रोभयत्र व्यापासीस्परस्ता
तो मानदंडत्वेनोत्प्रेक्षालंकारः अप्रकृतगुणक्रियासंबंधात् अप्रकृतत्वेन
प्रकृतस्य संभावनमुत्प्रेक्षालंकारः सर्वस्वलंकाराः अस्मिन् सर्गे प्रायेण वृ
त्तं उपजातिः छंदः इंद्रवज्रोपेंद्रवज्रे वा तल्लक्षणं तु स्यादिंद्रवज्रा यदि तौ जगौ गः मपृम॰
२

गौःउपेंद्रवज्राजतजास्ततौगौअनंतरोदीरीतलक्ष्मभाजौपादौयदीयौउपजातय
स्ताः॥१॥इतःपरंषोडषश्लोकैःहिमाद्रिंवर्णयतितत्रनगाधिराजत्वंनिर्वोढुमा
ह॥ ॥यमिति॥सर्वेचतेशैलाश्चसर्वशैलाःपुर्वकालैकसर्वेतिसमासःयंहिमाल
यंहिमालयंवत्संपरिकल्प्यविधायदोहदक्षेदोहनसमर्थेमेरौदोग्धरिस्थितेस

॥यंसर्वशैलाःपरिकल्प्यवत्संमेरौस्थितेदोग्धरिदोहदक्षे॥भा
स्वंतिरत्नानिमहौषधीश्चपृथूपदिष्टांदुदुहुर्धरित्रीं॥२॥ ॥॥

ति॥यस्यचभावेनभावलक्षणमितिभावलक्षणेसप्तमी॥पृथुनाराज्ञावैन्येनोप
दिष्टामिंद्रत्वेनप्रदर्शितांधरित्रींगोरूपधारिणीमितिशेषःगौर्भूत्वाचवसुंधरे
तिविष्णुपुराणात्॥अकथितंचेतिकर्मत्वं॥भास्वंतीतिचभास्वंतश्चभास्वंतिद्युतिम
तिओषध्यविशेषणंचैतत्नपुंसकेनइत्यादिनानपुंसकैकशेषःरत्नानिमणिन्

जातिश्रेष्ठवस्तुनिवाररत्नंश्रेष्ठेमनावितिविश्वः जातोजातोयदुत्कृष्टंतद्रत्नमभिधि
पतपीतिसहौषधिश्चसंजीवन्निप्रभृतीः क्षीरत्वेनपरीणताइतिशेषः ताःक्षीरप
रिणामिनीरीतिविष्णुपुराणात्दुदुहुः ननुवत्सार्पितंपयस्यपवित्रंतत्कथंदुदुहुः
ससंजलाधारेजलंर्पितंवत्सार्पितंतपापयः भृंगाघ्रातंतपापुष्पंनैवाप्रतंक्रदाभ
वेत्इति दुग्धावीसादिनादुहेर्द्विकर्मकत्वं अत्रप्रयोजकत्वेशैलानांकंचापिः हले
कर्षतिग्रामंग्रामनीरितिवत्समर्पाचरणासक्तत्वेपिव्याप्तिकत्वेपिवपेदेशाः
दुहः स्वरितत्वेप्पकर्तृभिः प्रापः विनक्ष्यपापांपरस्मैपदं अत्रार्थेप्रमाणंश्रुयतेस
वैशैलैदुग्धापृथुनः दैसैवसुधराओषधिश्चैवभास्वंतिरत्नानिविविधानिच
वत्सश्चयहिमवानासीद्दोग्धामेरुमहागिरीरीति। एतेनवत्सस्यमातृप्रेमास्पद
त्वात्तस्यसारस्याहित्वंगम्यते तथाचनवरत्नविशेषभाक्त्वात्तगाधिराजत्वमु प

पुष्णुमितिभावः अत्रहिमवद्धनस्यप्रकृतत्वात्तद्गतोषधिरत्नानामप्रकृतत्वात्ते
षांवत्सदोग्धक्षीरादीनांचाप्रकृतानांदोहनक्रियारूपसमानधर्मसमंधातोप
म्यस्यगंस्यत्वाच्चयेवंप्राकर्णिकविषयातुल्ययोगितानामालंकारः तदुक्तंप्रस्तुता
नांतथान्येषांकेवलंतुल्यधर्मतः औपम्यंगम्यतेयत्रसामतातुल्ययोगितेतिनचा
त्रत्यपक्कपरीणामाद्यलंकारशंकाराशंक्यापीतेषांआरोप्यविषयत्वात्हिमाचलादि
षुवत्सदोग्धत्वादिनासागमसिद्धत्वेनारोप्यप्रमाणत्वाभावाद्दिति॥२॥ननुहिमरूप
दूषणदूषणतस्यासंतमनभिगम्यत्वाद्धिचिद्दोषिणइवसकलस्यापिसौभाग्यमप्रकृष्ट
मित्राहअनंतरत्नप्रभवस्ययस्यहिमंनसौभाग्यविलोपिजातं॥एकोहिदोषो॥
॥॥अनंतरत्नेतिप्रभवत्यस्मादितिप्रभवः करंअनंतानांअपरीतानांरत्नानां
श्रेष्ठवस्तूनांप्रभवस्यतस्यहिमालयस्यहिमंकर्तृभूतंसुभगस्यभावःसौभाग्य

हृद्गगसिध्यंतेपूर्वेपदस्यचेसुभपदवृद्धिःतद्धिमुंपेतिग्निसौभाग्यविलोपीसौदंई
नाप्राद्यंनजातंनाश्रुत॥तथाहि॥पेक्वोग्हिदोषोगुणसन्निपातेगुणसंचारेइंद्रो
क्विरणेष्वंकःरवनिमज्जतिअंतल्लीपतेइसर्थः॥नहिसर्वोदोषश्छिपतवहुणाग्भिभा
उव्वपेवर्व्विंतुक्वश्चिप्रदिंदुव्वलंक्वादिवहुणैरसौभुपंतेअन्पथासमस्तेवस्तुहाग्निम्र

॥अंनंतलप्रभवस्थपस्पहिसंनसौभाग्यविलोपजातं॥एक्वोग्हिदोषो
गुणसन्तिपातेग्निमज्जतींदोःक्विरणेष्विवांक्रः॥३॥ ॥श्रीरा

प्रसंगादितिभावः॥अत्रोपमानुप्राणितोर्थांतरन्यसोलंक्वारोत्तेपःसोपमर्थांतर
न्यासोवस्तुप्रस्तुसर्क्विंचन॥तसाधनसमर्थस्यन्यासोयोन्पस्पवस्तुनःइसात्
दिङ्॥३॥पश्चेपति॥क्विंचेतिचार्थःपोहिमाद्रिःअस्परसांग्भिभ्रममंडनाग्निलावं
वृरणाग्निअथवाविभ्रमोग्विपरीतन्यासःविभ्रमरस्तरपाक्वावेभुषास्थानग्निप प्रथमः
४

स्विपइति।दशार्थपद्ये।तेनमंडलानि तेषांसंपादयित्रींरातद्धातुरागदर्शिन्योप्सर
सः।संध्याभ्रमेनप्रसाधनापत्यरर्पतितिभावः तथाभोतिमदलंकारोपूभते
कृतकर्मणोःहलतितिषष्ठी।वारिणांवाहः बलाहकः मेघाः पृषोदरादित्वात्साधु
तेषांछेदेषुखंडेषुविभक्तःसंक्रामितःरागोयपासातांतथोक्तां।गे तेनाद्रेरभ्रक

।यश्चाप्सरोविभ्रममंडनानांसंपादयित्रींशिखरैर्बिभर्त्ति।बला
हकछेदविभक्तरागामकालसंध्यामिवधातुमत्तां॥४॥ ।राम॥

यत्वंगम्यते।येतद्विशेषणद्वयंसंध्यायामपियोज्यंधातवोगैरिकादयोयस्यसंति
तिधातुमान्तिस्पयोगेमतुप्शतस्यभावोधातुमत्तातांनत्तुधातुयोगीत्वमित्तिसं
बोधोवाक्यार्थःसमासकृत्तद्धितेषुसंबधानमितिवचनात्।लक्षणयातु
नित्यानुषंगीणंधातुमित्यर्थः अकालसंध्यामनिपतकालप्राप्तसंध्यामिवधी

खरैः मृगैः विभृगतिधृते अत्र संधापाद्धस्य जानाति वाश्चिदा ज्ञानुप्रेक्षाज्ञानेन अधि
रातिजल्वाज्ज्ञानुप्रेक्षातस्य विशीषस्य विशिषगानिक्वासेव्यत्वं दर्शतिं॥४॥पदमिति॥
पास्मिल्लोद्रोग्भिरातः तुषारश्रुतिभिः हिमनिष्यंदैः धौतं क्षालितं रक्तं शोणितं पस्यत
धौत्कं अतो दुर्गहमितिभावः हतः द्विपाः पैस्तेषां हतद्विपानां केसरिणां सिंहानां प

॥पदं तुषारश्रुतिधौतरक्तं पस्मिन्नदृष्ट्वापि हतद्विपानां॥विदंतिमा
र्गं निखरंध्रमुक्तैर्मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः॥५॥॥ ॥श्रीराम॥

दं पादक्षेपस्थानं नदृष्ट्वापि नखरंध्रैः नखवध्रैद्रैः मुक्तैः मुक्ताफलैः मार्गं विदंतिजा
नंति अत्र तु व्याधः सिंहघातिनो गजेंद्राश्च परस्तावकराइतिभावाः करीद्रजीमुतवरा
हशाखमस्पाहि शुक्त्युव वेणुजानि॥मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्तस्य
द्भवमेवमेवसुरी॥५॥आमेखलमिति॥सिद्धाः अणिमादिसिद्धाः देवयोनिविशेषः

पिशाचोगुह्यकःसिद्धोभूतोमीदेवयोनयइत्यमरः।आमेखलंमेखलायाआइतिआ
मेखलंनितंबपर्यंतं।मेखलाखड्गबंधेस्यात्कांचिशैलनितंबयोरितिविश्वः।
आम्नपदार्थे विध्योरीत्यव्ययीभावःसंचरतांघनानांअधःसानुगतिमेघमंडला
दधस्तनगतिगताप्राप्तांद्वितीयाश्रितेत्यादिनासमासःछायामनातपंनिषेव्यछा

॥आमेखलंसंचरतांघनानांछायामधःसानुगतांनिषेव्य॥उद्वे
जिताद्वृष्टिभिराश्रयंतेशृंगाणियस्यातपवंतिसिद्धाः॥६॥ ॥

यास्युपरिप्रदेशंगतिःप्रतिबिंबमनातपमित्यर्थःवृष्टिभिरुद्वेजीताःक्लेशिताःसंतः
उद्वेगःसिसिरेक्लेशेभयमंथरगात्रिषुइतिशब्दार्णवे।यस्यहिमाद्रेरातपवंतिसानु
निसोष्माणिशृंगाणिआश्रयंतेअतिमेघमंडलमेतस्योन्नत्यमितिभावः॥६॥॥
न्नलेति।यत्रहिमाद्रौधातुरसेनसींदुरादिद्रवेणगुणेरागेद्रवरसइत्यमरः॥॥

११

न्यस्ताक्षरः लिखीतवर्णाः अतपेव कुंजरबिंदुशोणाः कुंजरस्य पंचस्यालस्य गंडि
डेषुरक्तबिंदवाः जापंते कुंजरस्य पेबिंदवः ख्यापेव पोविषभाग्विनः पद्मकाख्याः पद्म
कोबिंदुजालकमित्यमराः तद्वच्छोनाः धातुलीखीतवर्णत्वात्कुंजरबिंदुउपसानं।
लिखीतभागेष्वितिशेषः भूर्जत्वचोभुजपत्रत्वचः भुजपत्रोभुजोभूर्जोमिदुत्वक्

।।न्यस्ताक्षराधातुरसेनपत्रभूजत्वचःकुंजरबिंदुषोणाः।।व्रजंतिवि
विद्याधरसुंदरीणामनंगलेखक्रियपोपयोगं।।७।।न्यस्तं।। ।।राम।।

चर्मिकावपीसर्पः समरः विद्याधरसुंदरीणांलीखंतेपेष्वितिलेखाः पत्रिकाः अ
नंगस्यलेखाः तेषांक्रियपाकामव्यंजकलेखकरणेनेत्यर्थः उपयोपागमुपव्रजारंव्रजं
तिदिव्यांगनानां विहारयोग्योपंशैलनुस्यत्राश्रयः अहमिहस्थितवसइतावक्रि
स्वमप्पितत्रवसन्त्वपिमाभवः लिखीतपत्रमनगरसाकुलाविरहिणीप्रहिणोतिप्र ।प्रथम।
तिंप्रति।।१।।पदईतिपोहिमाद्रीः दरिगुहासेवलुखंतस्मादुत्स्येनोसन्लेनभातश्रो

पसंगैरिति व्र॰ यस्य यः सम्मिरणेन वायुना कीचका वेनुविशेषाः वेनवाः कीचकास्तेस्यु
र्येस्वनंत्यनिलोद्धता इत्यमरः तेषां रंध्रभागान् विवरप्रदेशान् पूरयन् धमन् यो पू
र्णोपि सुखमात ते न वंशारंध्राणि पूरयतीति प्रसिद्धिः उद्गास्यतां देवयोनित्वादुच्चै
र्गांधारग्रामेण गायनं कुर्वतां ॥ उक्तं च नारदेन । षड्जमध्यमनामानौ ग्रामौ गायंति मा

। ॥ अग्निपिशाविलसीरिपंमदीपालेपेवनेपारद्विसाः क्षिपंताः ॥ संग्रसयोग्या
स्थितिरेव देशान्करोति हिमांशोरपितापपंक्तिः ॥७॥ यः पूरयन्कीचकरंध्र
भागान्दरीमुखोत्थेन समीरणेन ॥ उद्गास्यतामिच्छति किंनराणां तान
प्रदायित्वमिवोपगंतुं ॥८॥ ॥ ॥ ॥ श्रीरामाय ॥

नुषाः न तु गांधारनामानं स लभ्यो देवयोनिभिरिति किंनराणां देवगायकानां ता
नो नाम स्वरांतरप्रवर्त्तको रागस्थितिप्रदस्तद्धेतुः वंशापरनामा वंशावाद्येन
साध्यः प्रधानभूतो स्वरविशेषः तानो वंशस्वरो मतः इत्यभिनपयुसी ॥ [illegible] यंस्वरं

गषे तं तं वप्रानेतान पर्दिति भारतः तम्रदानशीलसुंदानम्रदापीत्सुंवांशीव्रसुमुपगंतु
इघरवि वे सुमक्षासान्दरिसुरवोस्छेनैव देशावर्ति लपद्वेनोऽजिवितामुरवसा ध्यलान्ता
न्लमशानसैपपत्रावपवुग्निरपणाद्वपवीग्निरपुणंग्विंगम्पतेत देव्ह देवार्त्तिरपव्रंगम्पते
चम्रत्रावपवितः पुसोग्नितपणंपशाद्दनिग्दिष्टे हिमाद्राविसलंबद्रुना ॥८॥ ॥कपो

॥लकंडूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणां ॥यत्रस्रुतक्षी
रतया प्रसूतः सानूनि गंधः सुरभीकरोति ॥९॥ ॥॥ श्रीराम॥

लेगि यत्र हिमाद्रौ करिभिः कपोलकंडूः गंडस्थलकंडूः विनेतुं अपनेतुं विघट्टिता
नां कषितानां सरलद्रुमाणां देवतादारुविशेषाणां संबंधि स्रुतानि क्षरणानि क्षी
राणि येषां तेषां भावः स्रुतक्षीरता तया हेतुना प्रसूत उत्पन्नो गंधो
सानूनि सुरभीकरोति। सुगंधीकरोति ये तेनास्य गजा गंधर्वं गम्यते तत्पाग
पुर्वदेहिमवद्धिं ध्यमलपागजापांभयानगारस्ति ॥९॥ ॥श्रीरामायनमः॥॥

14

वनेचरेतिपत्रगृहिमाद्रौरजसां दर्पः कंदरापि वगृहास्तेषांउत्संगेषुअभ्यंतरेषुनिष
क्ताः सक्तातः भासोयासांताः औषधपुरस्तृणज्योतिषिवनितानांसखायोवनिता
सखाःराजाहःसखिभ्यष्टज्ञितिटच्तेषांरममाणानांइत्यर्थःवनेचरंतीतिवने
चराःकिराताःचरेष्टइतिटप्रत्ययःतत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक्तेषांवनेचराणां

।वनेचराणांवनितासखानांदरीगृहोत्संगनिषक्तभासः।भवंतिय
त्रौषधयोरजन्यामतैलपूरासुरतप्रदीपाः॥१०॥ ॥ ॥॥

अतैलपूराः अनपेक्षिततैलसेकाइत्यर्थः सुरतप्रदीपाः भवंतिअत्रऔषधीष्वा
रोप्यमानस्यप्रदीपत्वस्यप्रकृतसुरतोपयोगित्वापरिमाणालंकारः तदुक्तं आ
रोप्यमाणस्यप्रकृतोपयोगित्वेपरीणाम इति तथाप्रदीपप्रकारेणतैलपूरणनिषे
धादप्रकारणकापीसमस्तिलक्षणाविभावनेसुभपल्संस्पष्टिः॥१०॥श्रीरामायनमः॥

उद्वेजयतीति यत्र हिमाद्रौ शिलीभुतं घनीभुतं प्रभुतं पत्र तस्मीन्मार्गे अंगुलीनां
पार्ष्णीनांच भागान्प्रदेशान् उद्वेजयती अत्तिशोसाद्दुःखं प्रापयत्यपि मार्गेति द्रूपी घुटि
क्कगुल्फौ पुमान्पार्ष्णिरधस्तयोरित्यमरः श्रोणयश्च पयोधराश्च श्रोणिपयोधरं
प्राण्यंगत्वादेकवद्भावः दुर्वहेन दुर्भरेन श्रोणिपयोधरेणार्त्ताः पिडिताः आतुः पूर्वी

॥उद्वेजयत्यंगुलीपार्ष्णिभागान्मार्गे शिलीभुतहिमेपि यत्र॥ नदुर्वह
श्रोणिपयोधरार्त्ता भिंदंति मंदां गतिमश्वमुख्यः॥११॥ ॥ ॥

दृशांतेस्य उपसर्गादिति धातात्विती वृत्तिवृद्धिः अश्वानांमुखानि इवमुखानि यासांताः
अश्वमुख्यः किंनरपि अश्वमुखवत्समासः स्यात्किन्नराः किंपुरुषस्तुरगवदनो मयुरी
समरः। किन्नरा हि केचिद्श्वमुखाः पुरुषशरीराः केचिन्मनुष्यमुखाः अश्वशरीराः
मंदां मंथरां गतिं न भिंदंति न सजंति स्पर्धेः पादपीडाकरेपि मार्गे दुर्भगाभारभंगार मध्यम्०

नशीघ्रंगंतुंशक्यंतइतिभावः॥११॥दिवाकराद्दतियोहिमाद्रिःदिवादिवसेभीतंभया
विषमीहैवउलुकवर्गमिवेत्तिचेध्वान्तिः गुहासुःलीनमंधकारं ध्वातंदिवसंकरोतीति
दिवाकरःतस्माद्दिवाकरात्दिनकरात्।दिवाविभेसाद्दिनाद्भ्यसपःभीत्रार्थनांभये
हेतुःरिसपादानासंच्यमीतिरक्षति।आपतेननुक्षुद्रअसंरक्षणमनर्हमीत्साशंक्या

॥दिवाकराद्रक्षतियोगुहासुलीनंदीवाभीतमिवांधकारं॥क्षुद्रेपिनूनं
शरणंप्रपन्नेममत्वमुच्चैःशिरसांसतीव॥१२॥ ॥ ॥ ॥॥

क्षुद्रइति।उच्चैःसीरसांउन्नतानांशरन्येप्ररान्नागतेक्षुद्रेन्निचेपिवदर्पेहीनपणाःक्षुद्र
इत्यमराः।सतिनसज्जनरवममत्वंममायमितिसभिमाणो।स्मीतिशेषः।नूनंममशब्दाय
ष्मिन्नतिरपक्षादव्यपात्वभसपःअथांतिरन्यासोलंकारः॥श्रीरामजयरामजयज
॥जयराम॥श्रीहरिनारायणनंदेवंरामगोविंदमाधवं॥वासुदेवासकंसर्वंदेवंदेसा

लांगुलेति।चमर्योमृगविशेषः।तस्त्रोलांगूलानिवालधयः।पुछोस्त्रीलूमलांगूल
वालहस्तश्चबालहस्तश्चवालधरिसमरः।तेषांविक्षेपैर्धुतनैर्विसर्पिण्यःविसृ
ताःशोभाकांतयोयेषांतैश्चंद्रमरीचिवद्गौराणिशुभ्राणितैगौरांगरीरेसीदापि
शुक्लेपितेरुणेपिचेतिमालतिमाधवापांडुपमानानिसमसान्यवनैरीतिसमः।वा

गलांगुलविक्षीपविसर्पिशोभैरितस्ततश्चंद्रमरीचिगोरः।यस्यार्थ
युक्तंगीरीराजशब्दंकुर्वंतिवालव्यजनैश्चमर्यः॥१३॥ ॥ ॥॥

लव्यजनैरितिसमः।वालव्यजनैश्चामरैर्यस्यहिमाद्रेःगीरीराजशब्दंगीरीरमद
राजसंज्ञाज्ञार्थयुक्तंअभिधेयवंतंकुर्वंतिसामर्थ्यंकुर्वंतीराजोनोहिछत्रचामरादि
नाचिन्हीतारइतिभावः॥१३॥श्रीरामजयरामजयजयराम॥श्रीकृष्णायनमः॥॥
॥श्रीरामजयजयरामजयजयराम॥श्रीकृष्णायनमः॥श्रीरामचंद्रायनमः॥श्रीराम

यत्रांसुकेति । यत्र हिमाद्रौ अंशुकापेक्षेन वस्त्राहरणेन विलज्जितानां किंपुराषानानां
किन्नरस्त्रीणां यदृच्छया दैवगत्या दरीगृहद्वारेषु विलंबिबिंबाः लंबमानदेहा जलदा
स्तिरस्करिण्यो जवनिका भवंति प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करीणि च सेत्यमरः
बहुजलागतिरसौन्यत्रस्याभिन्निति स संबंजलदेष्वारोप्यमानस्य तिरस्करिणित्वस्य

॥ यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां यदृच्छया किंपुलषांगनानां ॥ दरीगृहद्वारविलं
बिबिंबास्तिरस्करिण्यो जलदा भवंति ॥ १४ ॥ भागीरथीनिर्झरसीकराणां
वोढा मुहुः कंपितदेवदारुः ॥ यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैरासेव्यते भिन्नशिखं
डिबर्हः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रकृतोपयोगित्वात्परिणामालंकारः ॥ १४ ॥ भागीरथीति भागीरथ्या निर्झरसीकरा
णां गांगगांभ्रतापं बुद्धणां कर्मणि षष्ठी वोढा प्रापकः वहेस्तृन् मुहुः पुनः पुनः सद्यो वा
पौनःपुन्ये भृशार्थे च सद्योर्थे स्यान्मुहुरव्ययमिति वैजयंती कंपितदेवदारुभि

19

न्नानिविश्लेषितानिसीखंडिबर्हीणिगतिलाघवार्थंकिरातैःकटिबद्धानियेनसत्त
पोत्कः विशेषणत्रयेणशैत्यमांद्यसौरभ्याण्युक्तानियस्यहिमाद्रेर्वायुर्यद्वायुअन्वी
ष्टमृगैः मार्गितमृगैः श्रांतैरितिभावः अन्विष्टंमार्गितंमृगीतग्मिस्तमराःकिराते
व्यंते॥१५॥सप्तर्षीति।सप्तचतेऋषयश्चसप्तर्षयः दिक्संख्येसंज्ञायामितिसमा

॥सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्यधोविवस्वान्परिवर्त्तमानः॥पद्मा
नियस्याग्रसरोरुहाणिप्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः॥१६॥ ॥॥

सः तेषांहस्तैरवचितेभ्योलुनेभ्योवशेषाणिअवशीष्टानिशेषोप्रधानेनंतारवेति
श्वन्यत्रोपयुक्तइतिभावः कर्मणिषभ्रस्यपः अनेनपद्मानांसाफल्यंसूचितं
यस्पहिमाद्रेः रुहंतितानिरुहाणिइगुपलक्षणेकप्रत्ययः अग्रेउपयानिसरांसीते
षुरुहाणितानियद्मानिअधःपरिवर्त्तमानःभ्रमन्विवस्वान्सूर्यःऊर्ध्वमुखैर्मयु मयू०
१०

रवेःप्रबोधइति। विन्यासपतिति। नक्षदाञ्चिद्धोमुरवैरतिमार्त्तंडमंडलत्वादूत्रभुमिरी
तिभावः। सप्तर्षिमंडलंतुध्रुवादप्युर्ध्वमितिज्योतिष्प्रुक्षारः अनस्तेषामग्रसरो
रुहतापुक्ता॥१६॥ पज्ञांगेति। पज्ञांगानांपज्ञसाधनानांसोमलतादीनांपोनिप्रभा
वःतस्पभावस्तत्वं॥उपलक्षंचपज्ञांगाधीमवसरषोहिमवानचलेश्वरइति। पोनिःस्त्री

॥पज्ञांगपोनित्वमवेक्ष्पपस्पसारंधरीत्रिधरणक्षमंच। प्रजापतिःक
ल्पीतपज्ञभागंशैलाधिपसस्वपमन्वतिष्ठत्॥१७॥ ॥श्रीराम

पुंसपोऽस्पस्पादाकरेष्प्मरमंदिरेइतिविश्वः धरीत्रिधरणक्षमंभुभारधरणपो
ग्पंसारंबलंसारोबलेस्थिरांशेचेत्पमरः अवेक्ष्पज्ञात्वाप्रजापतिःस्वपमेवकल्पी
तोव्पवस्थापितोपज्ञभागोपस्मिन्नुक्तपोक्तंसोमस्पराजःकुलगाःसंघोऽस्पस्तुसा
रोहिमवतोहस्तिगतिश्चतेइतिप्राण्पंशैलानामधिपसंज्ञगधिपतित्वंपसंतत्पुरो

२१

हिताग्द्रिज्योपयोगीग्तिपञ्चभस्तपः अन्वातिष्ठत् ददावित्यर्थः उक्तंच ब्रह्माण्डपुराणे शैला
नांग्हिमवंतं नग्दनापि सागरं गंधर्वाणामधिपतिं चक्रे चित्ररथं प्रभुरीति॥१७॥ कु
लकं संमतिवृधांमस्तोग्तिसमानसीसीग्ति। मेरोः सरवा बंधुसंपन्नइतिभावः स्थि
तिज्ञाः मर्यादाभिज्ञः सग्तिस्थाग्तिसंपग्तिरक्षणेन सुस्थित्त्या सग्हिमवान् पितृणां मानसी

॥समानसींमिरुसरवः पितृणां कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः॥ मेनांमु
निनामग्पिमानग्पिमानग्नीयामात्मानुरूपांग्विधिनोपयेमे॥१८॥ ॥॥

संकल्पजन्यां कन्यां मुनिनामग्पिमाननीयां योगब्रतवादाभ्यां पुज्यामित्यर्थः उक्तंच
विष्णुपुराणे तेभ्यः स्वधासुताज्जज्ञे मेना वैहारिणि तथा ते उभे ब्रह्मवादिन्योयो
योगीन्यो च्याप्युभे द्विज इति आत्मानुरूपां कुलसौंदर्यादिभिः सदृशीं मेनां नाम
तका देविकुलस्यग्स्थितये प्रग्तिष्ठायै विधिना शास्त्रेणोपयेमे परिणीतवान्

प्रप०
१९

२२

उपाद्यमस्वकरणेइत्यात्मनेपदं।तेषांतुमानसीकन्यामेनानाम्निहारे।।पुनर्हिमवतोपत्न्यः
पुत्रोमैनाकउत्पन्नइतिब्रह्मांडपुराणे।।१८।।कालेति।कालक्रमेणगच्छताकालेनाथसेपूर्वःतयोर्मेना
हिमवतोःस्वरूपयोग्येस्वसौंदर्यानुगुणेअथवारूप्यतेऽनेनेतिरूपंज्ञानंतद्योग्येशास्त्रानु
सारित्यर्थः सुरतप्रसंगेसुरतकर्मणिप्रवृत्तेसतिमनोरमंयौवनमुद्वहन्त्याःभूधरराजप

।।कालक्रमेणाथतयोःप्रवृत्तेस्वरूपयोग्येसुरतप्रसंगे।मनोरमंयौवनमुद्वहंत्या
गर्भोभवद्भूधरराजपत्न्याः।।१९।।असूतसानागवधूपभोग्यं।।मैनाकमं। श्रीरामः।।
धिबद्धसख्यं।।क्रुद्धेपिपक्षच्छिदिवृत्रशत्राववेदनाज्ञंकुलिशक्षतानां ।।२०।। ।।

त्न्याःमेनायाःगर्भोभवत्।।१९।।असूतेति।सामेनानागवधूपभोग्यंनागकन्यापरिणे
तारमित्यर्थः।अंभोनिधिनाबद्धसख्यंकृतमैत्रिकंसख्यमतुलंसुखयन्नाहपक्षच्छिदि
तिपक्षच्छेत्तरीसत्सुद्धेषेसागरेनाक्षिपवृत्रशात्रौशक्रेक्रुद्धेकुपितेसत्यपिकुलिशक्ष
तानांवज्रप्रहाराणांसंबंधेषपि।वेदनांजानातीतिवेदनाज्ञःआतोनुपसर्गेकःइत्यप

तिङन्तिसमासः। सन्नभवतिसवेदनाः। तंकुलीशक्षतवेदनामनभिज्ञमित्यर्थः सःप्रेस
त्वेपिगम्यगत्वासमासः। मैनाकंअसुतपक्षच्छेदोद्यते शक्रे त्राणायशरणागमनंयोग्यः॥
सख्यसुलभमितिभावः सर्वपर्वतपक्षच्छेदेस्वयमनुच्छिन्नपक्षएवेतिमैनाकस्योत्कर्षः। ता
दृक्पुत्रलंहिमाद्रेरितिसार्धकंमैनाकस्यवर्णनं॥ यस्यास्तुनभवेभ्रातानविज्ञायेतवापिता।

॥अथावमानेनपितुःप्रयुक्तादक्षस्यकन्याभवपूर्वपत्नी॥ सतीसतीयोगवि
सृष्टदेहातांजन्मनेशैलवधूंप्रपेदे॥२१॥ ॥॥ ॥राम॥

नोपपद्येतेतितांप्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशंकयेति आम्नातत्वात्परीणयेषेधासावसाम्नात
मतादर्शिता॥२१॥ अथेति अथमैनाकजन्मानंतरंदक्षस्यप्रजापतेःकन्याभवस्य
हरस्यपूर्वपत्नीपूर्वभार्यासतिपतिव्रतासातिसाध्वीपतिव्रतेत्यमरः सतिनाम्नीदे
विपितुर्दक्षप्रजापतेःकर्तरिषष्ठिअवमानेनस्वभर्तुरवज्ञयाप्रयुक्ताप्रेरितायोगन
योगमार्गेणविसृष्टदेहात्यक्तदेहासतिजन्मनेपुनर वाप्तांशैलवधूंमेनांप्रपेदे॥

अत्रपुराक्किलदेविदक्षाध्वरेसर्वेषुजामातृषिनिमंत्रतेषुसत्सुपदासाआत्तदाह्ल
तांस्वभर्त्तुरिवज्ञांमसहमानाप्पितरंपुज्यतपाश्चलुंशक्तपाप्पुपेक्ष्यस्वशरीरंपोगाग्नी
नाददाहेतिव्रपानुसंधेपा॥२१॥सेतिभवाक्ल्पाणीससतिभुधराणांआधिपेन
हिमवतासमाधिमसांग्निमवस्पांसमाधिःसमर्पेन्निवेशास्तधुक्लापांतस्पांमेना

॥साभुधराणामधिपेनतस्यांसमाधिमत्सादपादिभमा॥संम्पक्प्रपोगादपरि
क्षतापांनितागिवोत्साहगुणेनसंपत्॥२२॥ ॥श्रीरामाय॥ ॥

सम्पक्प्रपोगात्साध्वाचरणाद्धेतोरपरिक्षपांअभ्रष्टापांनीतौनपेउत्साहगुणेनउ
त्साहेगुणेनउत्साहशक्तपाक्त्तासिंपदिवउदपादिसंपत्तिउसाग्दितापथतेर्प्पेतात्मनीति
लेट्।चिनभाववर्म्मणोरितिचिण्प्रस्तुःपःचिणोलुगितिलङ्॥२३॥श्रीरामजपरा
मजपजपराम॥हरीन्नारायनंदेवंरामगोविंदमाधवंवासुदेवात्मकंसर्वैदैत्यारिंवि

प्रसन्नेति। प्रसन्नाः निर्मलाः दिशो यस्मिन् तत्प्रसन्नदिक् पांसुभिर्विमुक्ता रजोरहिता वाताः यत्र तथोक्तं शंखस्वनानंतरं शंखशब्दानंतरं पश्चा पुष्पवृष्टिर्यत्र तथोक्तं तस्याः याव सा: जन्मदिनं तज्जन्मदिनं स्थिरतिशीलाः स्थावरा वृक्षादयः स्थेशभासेत्यादिनां स्च त्रसपः जंगम्यते भृशं गच्छंतीति जंगमाः देवतिर्यङ्मनुष्यादयः गमेर्यङ्· नासन्नाप

॥ ॥ प्रसन्नदिक्पांसुविविक्तवातं संखस्वनानंदरपुष्पवृष्टि ॥ शरीरिणां
स्थावरजंगमानां सुखाप तज्जन्म दिनं बभुव ॥२३॥ दुहित्रा सुतरां सवि॥॥
त्री स्फुरत्प्रभामंडलया चकासे। विदुरभुमिर्नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशला
कयेव ॥२४॥ ॥॥ ॥ ॥॥

चप्रत्ययः स्थावराश्च स्थावरजंगमाः तेषां द्वयानामपि शरीरिणां सुखाय आनंदाय बभुव ॥२३॥ तयेति। स्फुरदुल्लसत्प्रभामंडलं यस्याः सा तया दुहित्रा पुत्र्या सवित्री जननी मेनाख्वरसुत्पाद्गिडागमनः वैदुर्यभुमिर्विदुपरिभ्रस्य गिरेः भुमिः प्रांता तस्य गिरेः उत्तगरोधस्याः क्रांतताली कसिमाने मनेतस्यार्ध्वरो भवेदिति बुधः नवमेघशब्दा ॥प्रथ॥
१२

उद्भिन्नयारत्नशलाकयेवयारत्नांकुरेणवसुतरांचकाशे॥२४॥दिनइतिलब्धःप्राप्तःउ
दयोयस्याःसालब्धोदयाउत्पन्नेत्यर्थः अभ्युदितेऽन्यत्रदिनेदिनेप्रतिदिनंनित्यवीप्स
योरितिस्यापांद्विरुक्तिःपरीवर्द्धमानाउभयत्रसमानमेतत्साबालाचंद्रमसइयंचा
न्द्रमसीलेखेवलावण्यप्रचुरंयेषुतेलावण्यमयास्तान्लावण्यमयान्विशेषान्ह

॥दिनेदिनेसापरीवर्द्धमानालब्धोदयाचांद्रमसीवलेखा॥पुपोषलाव
ण्यमयान्विशेषान्ज्योत्स्नान्तराणीवकलान्तराणि॥२५॥ ॥ ॥

स्ताद्यवयवान्कांतिविशेषप्रचुरान्मुक्ताफलेषुच्छायायास्तरलत्वमिवांतराप्र
तिभातियदंगेषुतल्लावण्यमिहोच्यतइतिभूपालःविशेषानवयवान्विशेषोऽवय
वव्यक्त्याविस्फुरमाणायाज्योत्स्नायाःअंतरमंतर्द्धानंयेषांतानिज्योत्स्नांतरहितानि
आस्तानितन्मयानितियावत्अंन्याःकलाइति।कलांतराणिववसुषेतिसमासःस्या

नाल्सीपान्सृता धरिभ्रातांतर्गहितिषुचांतरारस्सुभपत्त्राग्पिशाश्चवः पुपोष उपस्चितव
त्तिसेपम्मनेवुवशाद्ववाक्यार्थोपिभसाह दंडिवाक्यार्थेनि ववाक्यार्थः क्वोपिपघुपमी
पतेराक्षानेक्वेवशाद्वासावाक्यार्थोपमाग्द्दिधेति॥२५॥ताम्मिति बंधुप्रियांतांबालां
बधुजनः पित्राद्दिः आभिजनेन अभिजनादागतेन पित्राग्दिपूर्वबधुसंबंधोपाधि

गतापुर्वीतिसाभिजनेननाम्नाबंधुप्रियांबधुजनोजुहाव॥उमेतिमात्रा
तपसोनिसीद्धापश्च्यादुमाख्यांसुमुखीजगाम॥२६॥ ॥ ॥

क्वेनेस्यर्थः अभिजनः पुर्वबाधवाइतिक्वासीक्वापांन्मापवत्तस्यापत्यस्त्रीपार्वतितिं
स्यापत्यस्त्रप: इतिआजुहाव॥आहुतवान्तुपतेलीट्पवतजन्मत्वोपाधिनापार्व
तितिनाम्नजगामेस्यर्थः पश्च्यादभिजननामप्रध्वसनेनंतरंमात्राजनेन्याउइतिसं
बधोधनेउइतिवितर्क्वेसंबोधनपादपुरणेषुइतिगणव्याख्यानेमाशद्वोनिषेधो

२४

व्ययमित्तिशब्दार्णवे उभेतिअद्रवत्सेमावुर्विसिवेवंरूपेनतथसोतपश्च्यपापाः वार
णार्थिनामिभ्शिक्षितइत्यपादानास्मंचमि ॥ निषिद्धावारीतास्मतिसुम्मिरवीसाबालउभे
सारखांजगाम ॥ आजुहावेति पदांतसंधिः पृथापांडवानांविनाशायदुर्योधना
हितापचा ॥ कुरवोसरहितेमंत्रसंभापांचक्रिरेमिप्पुइतिगणपदेतच्चपरस्मारभ्मा
॥ मिहिभ्मतः पुत्रवतोपिदष्टिस्तस्मिन्नृपतेनजगामतस्मी ॥ अनेनतपुष्पस्य
मधोर्हिच्युतेद्विरेफमालासविशेषसंगा ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥॥

नमैवप्रपच्चलमनुमनोभीतिस्सिद्धेरुपस्वरकरणंचुम्विदांकारांतोपिप्स्पात् ॥ २६ ॥
माहिष्मतइतिदुहितरश्चपुत्राश्चपुत्राः भ्रातृपुत्रौस्वसृदुहितृभ्यामित्सेकशेषः तेउ
स्यंतीतिपुत्रवान्सुतार्थेमतुप्तस्यपुत्रवतोपिवध्वपत्यस्यापिसमर्थः महिभ्नतो
हिमाद्रेदृष्टिस्मृहसुःतस्मिन्नृपत्तौतोक्षेभ्यसस्संतोक्षेतपोसमेइत्यमराःतस्यापा

वैसारसिस्य र्थः तस्मिनजगामतथाहि।अनंतपुष्पस्यापिमधोर्विसंतस्यपस्यासंबधि
निर्द्विरेफमालाभृंगमालाचुतस्यविकाराःचुतंतस्मीन्चूतेचूतकुसुमेअवयवेच
प्राण्योषधिवृक्षेभ्यइतिविकाराथोसिन्नोप्रसुपस्यफलुपरस्यविशेषःसातिशपःसंगो
पस्यासातथोक्ता।असासस्लेसर्पथः॥२७॥प्रस्येति।प्रभामहत्सामश्वाशाग्धिवपासी
।।प्रभमहत्साशिखयेवदीपस्त्रीमार्गयेवत्रिदिवस्यमार्गः॥संस्कारवत्येवगी
रामनिषीतयासपुतश्चविभूषितश्च॥२८॥ ॥ ॥श्रीरामापन

स्वपाज्वालयादिपइवसिखयादिपयोरवयवावयविभावाभेदेनव्यपदेशः।त्रयोमार्गा
तयात्रिमार्गयासिंदाक्विन्यात्रितयाधोलोकस्वर्गदिवाःस्वर्गाःदत्तिविषयेत्रिशाद्धस्यत्रि
भावागवसरणार्थसंर्दव्येतेश्यघञर्थेकविबधानंदव्यस्तत्रेसपूर्दःइतिस्याप्ति॥
तस्यमार्गइवसंस्कारावाकरणजन्यासुद्धीःतद्वत्यागीरावाचाभद्रेषांलक्ष्मीनीमृष॰

निहिताऽधिचीतीश्चतेरीगतिभावः मननस२षीमनीषीविद्वान्निवपृषोदरादित्वात्साधुः त
पापार्वसासगहिसवान्भुतः शोधितश्चविभुषितश्च अत्रसीरवागीरपोरगविशीष्टयो
रपुमानानहत्वानविशेषणाधिक्यदोषः रूपंमालोपमेति ॥१८॥ मुदेतिसापार्वतीतिबा
ल्येवपप्रीडा ॥ उर्नारसः स्वादास्थिरितिपावत् तंक्रीडारसंरसोगंधेरसस्वादेर

॥मंदाकिनिसैकतवेदिकाभिः सार्धंदुकूलैः हंसत्रिमपुत्रैश्चरेमे मुहुमध्यम
गतासखीनांक्रीडारसंनिर्विशतीवबाल्ये ॥२९॥ ॥ ॥॥

तिविध्यः निर्विशतीवभुजानेव ॥ निर्विशो भृतिभोगयो हिसुमराः आरछिनयोनु
मितिः नुभागमाभावः सखीनांमध्यगतासतीमंदाकिन्याः सैकतेषु वेदिकाभिः
दुकूलैः क्रिपपानिरुत्तैः हंसतिमपुत्रैश्चतद्विशिरित्रिसपः क्रेममगनिसमित्तिसु
मागश्चहंसत्रिमपुत्रकैः पाचालाभीश्च पांचालीकापुत्रिकास्पादस्त्रदंतादिभिः हंस

तेसुमनराःसल्लापांक्रन्‌इति। कूमरपः मुहुरेमे ।।२९।। तामिति। स्थीरास्थापीउपदे
शः प्राग्भावीपोपरस्पास्तांमेधाविनीमिसुर्धः तांपार्वतिसुपदेशकालेविद्याग्रहण
समयेप्राक्तनजन्मविद्याः पूर्वजन्माभ्यस्तविद्याइसर्थः शरदिगंगांहंसमालाइव
नक्तंरात्रौमहौषधिलताविशेषान्‌आत्मभासः स्वदिसपरव प्रपेदिरे ।अन्वाओ

।तांहंसमालाःशरदिवगंगांमहौषधिनक्तमिवात्मभासः स्थिरोपदे
शामुपदेशकालेप्रपेदिरेप्राक्तनजन्मविद्याः ।।३०।। ।।।।

षधिषुतेजोग्निधारपूर्विरस्तंपातइसागमोक्तिः भूषणोक्तिः उपमाणोक्तिः उपमा
मानसामर्थ्यात्‌उपदेशमंतरेणैवगमते ।।३०।। असंभृतमिति। अथविद्याग्रह
णानंतरंसापार्वतीअंगपेषेरसंभृतंमउलंअपल्लसिद्धंप्रसाधनंआसवाख्या प्रथम•
रहितंअनासवाख्यांमादस्यकारणंस्मरस्यकरणंसाधनंबाल्यमस्यपुष्पात्‌तिरिक्तम १६

स्मरस्तुतंबाल्याच्छैशवात्परमनंतरभावियौवनंप्रपेदेप्रापयौवनेनैवहिपुष्पवत
पमसाध्यंतमाघंतिकामपतै चेतिभावः अत्रहेतिपाज्ञास्वतरपकारणाभावेतत्का
र्यसदोक्तिविभावनालंकारः तदुक्तंकारणाकारणाभावेकार्यस्योक्तिर्विभावनेति
प्रथमतात्तिपयोरस्तुतल्लक्षणाभावाद्यौवनेत्वारोप्यमाणेमंडनमदनास्त्रयोःप्रह्व

॥असंभृतंमंडनमंगयष्टेरनासवाख्यंकरणंमदस्य॥कामस्यपुष्पव्यति
रिक्तमस्त्रंबाल्यात्परंसाथवयःप्रपेदे॥३१॥ ॥॥ ॥॥

तोपयोगीबाल्यपरीणामस्यलंकाराःसर्वस्यालंकाराकारःतल्लक्षणंतूक्तं॥३१॥उन्मी
लीतमिति॥नवयौवनेनप्रथमयौवनेनविभक्तंप्रकटीकृतावयवमभिव्यंजित
स्तनजघनादिसंस्थानमित्यर्थः तस्याःपार्वत्यावपुस्तूलिकयाकूर्चिकयाशलाक

रसमरा:तुलीकाक्रपितालरस्पेकुम्भिकातुलषाप्पपीरीतिविस्त्व:उन्मीलीतंरंजिते
ञ्जितद्रव्मेणोद्भासीतंसमुल्लीर्णलपमितिपावत।उन्मिलीतंसमुद्धीर्णमितिविश्व:
त्रित्रमालिरव्यम्मिवसुपीशुभिन्नंविद्धासितंअरम्भिवंमिव।च्चतस्त्रोस्त्रपोपरस्पृच्च
तुरस्रंसुभातसुरवे।।सान्दिनाच्चग्रस्रपांतोनिपात:।।च्चतुरस्त्रमनुनातिरीत्कंपपा

उन्मिलतंतुलीकपेवच्चित्रंसुर्पाशुभिर्भिन्नमिवारविंद।।बभुवतस्या
श्चतुरस्त्रशोभि वपुर्विभक्तंनवपोवनेन।।३२।। ।। ।।।

तथाशोभते।ताच्छिल्येनेतिच्चतुरस्त्रशोभि ताच्छिल्पेणीनिति:च्चतुस्त्रशोभिणी
नाविसा हवामुणा:त्रिरविंदयोस्तुलीकातरणीकिरण संबधइ यस्यत:सिद्धसेवां
गसोष्टवस्पपोवनप्रादुर्भावो वोभि ब्जकोबभुवेतिभाव:।।३२।।अभ्युन्नतेति प्रथ०
१८

त्ति॥संप्रतिसप्तदशभिः श्लोकैः तस्याः पादादिकेशांतवर्णनमारभ्यते॥पतोदे
विनापादांगुष्ठप्रभृतिवर्णयतीमानुषिणात्पदकेशादारभ्येति॥अभ्युन्नतयोरं
गुष्ठनखयोरंगुष्ठनखयोः प्रभाभिर्निर्गमितैर्निक्षेपेणाग्निरन्यासाद्धेतोरागं
मंतर्गतलौहित्यंरागः क्लेशादिकेरक्तमासमसेलोहितामिति॥शाश्वतः उद्गिर

॥अभ्युन्नतांगुष्ठनखप्रभाभिर्निक्षेपणाद्रागमिवोद्गिरंतौ॥आ
जह्रतुस्तच्चरणौपृथिव्याःस्थलारविंदश्रियमव्यवस्थां॥३३॥ ॥

तौवमंताविवबहिर्निःसरंविवरस्थितांविसर्पः अत्रोद्गिरतेद्रोणार्थत्वात्तत्राप्य
दोषः प्रस्तुतगुणपदस्यथाहदंडिनिष्ठ्यूतोद्गीर्णवांतादिगौणवृत्तिव्यपाश्रयं
अतिसुंदरंमन्यत्रग्राम्यकक्षांविगाहतइति॥तस्याश्चरणौतच्चरणौपृथिव्यां
अव्यवस्थांपेक्षस्थानरहितांसंचारिणीमितिसर्वः स्थलारविंदश्रियमाजह्रतुः

35

अनुचक्रतुःस्पल्लारविंदविप्रोषणान्नितलोहितमलाप्युः अत्रसामुद्रिकाःप्रस्पार
क्ततलोपादोपदौउन्नतायातलस्पृष्टौगिरिगुढगुल्फौनिगुठितौस्मस्पान्त्वप्राति
समातेतिपमनस्यापाःस्पलारविंदश्रीःपञ्चरणपोरूपपैपपोरभावादरविंद
श्रियमिवतिप्रविबप्रतिबिंबकरणाक्षिपान्निर्दर्शनालंकारः॥तदुक्तंअसंभवद्धं

॥वक्तान्तुपुंश्चिन्न्यातिदीर्घेजघ्रेशुभेस्पृष्टवस्त्रदीपे॥शेषांगाणिमानि
विंधौविधातुलीवण्णप्रसाधदवासेलः॥३५॥ ॥ ॥॥

तपमेपपोरभावादरविंदश्रियमिवश्रियमितिप्रतिबिंबकरणाक्षेपान्निदर्शनि
लंकाराःतदुक्तंअसंभवधर्मयोगादुपमानोपमेययोःप्रतिबिंबक्रियागम्यापत्र
स्यान्निदर्शनेतिसाचसंबंधेअसंबंधलक्षणातिशयोक्तिनुप्रगणितात्प्रभवस्था प्रप.
मितस्मेनेनस्यालारविंददस्पस्पेपेसंबंधेप्यसंबंधाभिधानात्॥३६॥राम॥॥॥ १८

36

सराजहंसैरिति।।प्रत्युपदेशालुब्धैरप्रयावाविधपाविधेतिन्यायादितिभावः तदेवव्यक्त
क्तिनुपुरसींजीतान्यादित्सुभिः आदातुमिच्छुभिः सिंजितमंजुकूजितोपदेशमिच्छुभिः
रित्यर्थः राजहंसैः सन्नतांगी कुचभारादितिभावः सापार्वती लीलाभिर्विलासैरंचितः
पुजितः विभ्रमाः पादन्यासा येषु अंचेः पूजायामितीडागमः लीलाविलासरूपपो

।।सा राजहंसैरिव सन्नतांगी गतेषु लीलांचितविभ्रमेषु।।व्यनीयत प्रत्युपदे
शलुब्धैरादित्सुभिर्नुपुरसिंजितानि।।३४।। ।।।। ।।श्रीराम।।

रिसमराः गतेषु विषये व्यनीयते विनीतानि।।अन्यथा कथमस्या हंसगतिरित्युपेक्षा
।।३४।।हरीन्नारायणं देवं राम गोविंद माधवं वासुदेवं वालकृष्णं सर्वदे सारीग विष्णु श्रीप
तिः।।श्रीराम जय राम जय जय राम।।श्री हरीन्नारायणं देवं राम गोविंद माधवं।।वासु

॥वृत्तेति॥ वृत्ते वर्तुले पूर्वपुर्वस्मिन्नुक्तेनुपुर्वे गोपुछाकारे इत्यर्थः क्रमेण अनुपुर्वेपि वृत्ते-
नुपुर्वे नातिदीर्घे अनतिदीर्घे च। महाविभाषया नञः समासाभावः नेत्रः क्षाक्षरत्वविष-
यन त्वंप्रयोगाभावस्यापा। शुभे मनोज्ञे तस्याः इमे तदीये जंघे प्रसृते जंघा तु प्रसृता
जान्वित्यमराः सृष्टवतः निर्मितवतः विधातुः स्रष्टुः शेषांगनिर्माणविषये जंघाति

॥वृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे जंघे शुभे सृष्टवतस्तदीये॥ शेषांगनिर्माणविधौ वि-
धातुर्लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः॥३५॥ ॥ ॥श्रीराम॥

शिष्टावयवनिर्माणकर्मणीत्यर्थः उत्पाद्य पुनः संपाद्य लावण्यस्य कान्तिविशेषस्य लावण्यलक्ष-
णं तु कं यत्नः आस बभुवेवेत्युत्प्रेक्षा उपादानमन्तरेण कार्यस्य दुष्करत्वात्तदं-
गानां लावण्योपादानस्य पुर्वसंचितस्य जंघयोरेव व्ययात्तेनान्यविनियोगात्पुन-
लावण्यसंपादनाय यत्नः स्यादित्यर्थः॥ तादृक्सौदर्यं तज्जंघयोरिति भावः आसेति बभु प्रथम० १९

धैतिउत्तमप्रतीत्यपकर्षस्यपरमिति।शाद्धपापनः वल्लभस्तुतिःउत्तेप्रतीत्यपकर्षंऊरस्तेषुरितिविभ्रा
दैर्घ्यान्निपमातादह्नि।उत्तमप्रतीत्यपकर्षस्याभावात्स्त्रीकिंतुकर्षविनाम्यपेप्रामार्दिकप्रयोगाइत्साह
दिवामनस्तुज्ञसंगतिर्दिप्यादानिर्ष्विगतिअस्य धातोरिदंलीगित्यपमिसाह।तदानिमासे
तिर्दिस्यर्थेआसर्ग्दपेप्रवृत्तिरित्यर्थः॥३५॥नागेन्द्रेति।नागेन्द्राःदिनामैरावतादिनांहस्ताः

॥नागेन्द्रहस्तास्त्वचिकर्कशत्वादेकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः॥लब्ध्वापिलोकेप
रिणाहिरूपंजातास्तदूर्वोरुपमानबाह्याः॥३६॥ ॥श्रीरामाय

करात्वग्चिचर्मणिकर्कशत्वात्कदलीविशेषःराजरंभादयःएकान्तशैत्यात्सान्त्यपतशैत्याद्धे
तोःलोकेपरीणाहिवैपुल्यप्रपुल्लंरूपंलब्ध्वापिअपिशब्दात्करीवदलीमात्रस्यतुतादृस्य
रिणाहारास्तीतिभावःतस्याःउर्वोस्तदूर्वोरुपमानबाह्याःजाताउपमानत्वेपानर्ही
बभुवुःतदूर्वोनिकावस्यनापिपेकान्तशैत्यमितिभावाः॥३६॥श्रीरामजयराम॥राम

39

येताभ्रतेग॥ अनंगद्दितापः अनंगदीपास्तस्याः कांतिगुणस्यानेननितंबविंबविरागतावताननु रा
त्रावैव। प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामंत्रणे ननु नयामंत्रणे ननुइत्समरः शोभतइति
शोभिआवश्यकेगणिनिः ततस्यप्रत्ययः अनुशेयं शोभित्वं शोभायस्यतत् अनुशेयशो।
भितंप्रत्ययरस्तुगताधिवाग्रप्रफुल्लइत्साह्ववामणाः यस्मादादौनैस्पृह्येपियस्मातयक्ष

॥ यत्नान्वितानस्त्वनुशेयशोभि कांतिगुणस्थानममंनीगद्दितायाः॥ आरोपिय
द्गिरीशेन यस्मादननारीकमनीयमंत्र ॥२७॥ ॥ ॥

यनिंतरंइत्सर्पः गीरीसेतइतिशावः गीरीउः शाघ्रंदसीगतिड् शाप्रत्ययः भाषायामपिच्छु
चिदृष्यते॥ अथवा गीरीः कैलासोयस्यास्तीतिगीरीशः लोमादिखाद्यप्रत्ययः तेन
गीरीशेन अन्यासानारीणांकमनीनः कामयीतुंशक्यानभवतिअनन्यनारीकमनी
यः तमद्धंगनिजोत्संगमारोपितंसीगतियावत् येनावतालींगेनेंगतिपुर्वणीन्वयः रोहते

णपेताद्भुमीमित्त्रुःगीरीजानितेबविबंविम्भातिप्रशापसौदर्पंगीरिशांक्कालृष्ठनितेब
लात्स्पतिरेक्षेनन्यापंतिरानितेबविवत्रविपक्षे हेतुम्भिबाधिक्कादापगतिनितंबविस्प
तुपक्ष्यपोरंन्पतरभावनिवृत्तिनिष्फलं क्रमनुमानं अलमस्पसरंभेन॥३७॥तस्पा
प्रविष्टेति॥नीविग्रथीस्त्रीक्रुविवस्त्रबधेपिनिविपरीपनेपिचेसमरा:अतिक्रंप्प

॥तस्पाप्रविष्टानततनाभिरंध्रंरराजतन्वीनवरोमराजि:॥निविमतिक्रंस्प
सितेतरस्पतन्मेरवलामध्यमणेरिवार्चि:॥३८॥ ॥ ॥॥

अतिक्रंतरंनिरस्तं पन्नाभिरंध्रं प्रविष्टातन्वीसुक्ष्मातस्पा:पावर्पा:नवरोमरा
जित:सितेतरस्पासितस्पेद्रनीलस्पेसर्प:॥तस्पा:पावर्पा:मेरवलातस्पाद्दक्षनुव
र्तीतिपुवस्तस्पद्धोक्ष्पांतरस्वासोप्प्पा:पद्धातस्पा:नीक्षा:मेरवलातत्रतदभरस्पानात्
तस्पा:मध्यमणेरर्चित:प्रवरराजज्वालाभासोनपुंसर्म्चिरित्समरा:॥२८॥मूध्येन

मेत्ति॥ वदिः परीहृतासु गिरीसमराः वेदिरीवविलग्नमध्यानतुमध्यासाबालापार्श्वंति
मध्येनमध्यभागेनचारुसौम्पेवलीत्रयंकामस्यारोहणार्थंनवयौवनेनप्रयुक्तंरच्येतं
सोपानमिवबभारेसुमेक्ष्या॥३९॥ जगन्योन्यमिति॥ अन्योन्यंपरस्परंद्रष्टीव्यतिद्वोरेस
विनाम्नाद्विभवताः इतिवक्तव्यात्तगृहिरन्तीःसमासञ्चबहुलंरतिबहुवचनाअसमा

॥मध्येनसावेदिविलग्नमध्यावलीत्रयंचारुबभारबाला॥ आरोहणार्थंनवयौवनेनव
नेनकामस्यसोपानमिवप्रयुक्तं॥३९॥ अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्ष्यास्तनद्वयंपां
डुतथाप्रवृद्धं॥ मध्येयथाश्यामसुखस्यतस्यमृणालसूत्रांतरमप्यलभ्यं॥ ॥
॥४०॥

चबहुलंरतिबहुवचनअसमापक्षेपूर्वपदस्पेप्रथमैकवचनंसुउत्पीडयत् उत्पलं
धपत्रपाण्डुगौरंपीतवर्णमिसर्थः उत्पलाक्ष्यातस्याःपार्वत्याःस्तनद्वयंतथातेनप्र
कारेणप्रवृद्धंकर्मणित्कःस्यामसुखस्यकृष्णचूचुकस्येतिस्यलपवर्णनंतस्यस्त
नद्वयस्यमध्यावकेनप्रकारेणमृणालसूत्रांतरंबिसतंतुमात्रावकाशोप्यलभ्यं

प्रथम०
२१

(52)

लब्धुमशक्यं अंतरं यथा स्यात्तथा वर्धितमित्यर्थः अत्र संबंधे असंबंधलक्षणातिशयोक्त्यलं-
कारः कुचयोः पीवरत्वातिशयार्थं अवकाशस्य संबंधे असंबंधप्रतिपादकत्वादिति।
॥४०॥ शिरीषेति लोके सुकुमारतरकुसुमानामस्ति तस्य साधर्म्यमस्तीति रपतिस
साहतस्याः इमौ तादृशबाहू सिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यभाजौ अपि पौरस्तोत पोक्त।

॥शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यौ बाहू तदीयाविति मे वितर्कः॥ पराजितेनापि
कृतौ हरस्य यौ कंठपाशौ मकरध्वजेन॥४१॥ ॥ ॥ ॥श्रीराम॥

मे वितर्कः ऊहः कृतः यौ पराजितेनापि पुर्वं निर्जितेनापि मकरध्वजेन कामेन हरस्य
कंठपाशौ कंठरज्जू कृतौ कंठलग्नत्वं प्रापितावित्यर्थः तदसाध्यसाधनाधिक्यमिति भा-
वः अत्र बाह्वोरारोपितकंठपाशत्वस्य प्रकृतवैरगतिपातनोपयोगित्वात्परिणामालंकारः
॥४१॥ निर्भर्सितेति। तस्याः पार्वत्याः दंतच्छदं दंतच्छपाण्योः द्वयं पाणिद्वयं पंचधा॥

९३

द्रुपंप्रच्छशारवाः पाणिरीसमराः प्रदोषेरजनिमुखेव्योम्नः आकाशस्यशोभांकांति
विपूलांच्चकारउत्प्रुतनद्वाविइस्पतेनप्रसपः प्रदोषाभुतांशोभांजिगापिसर्पः किं
विधूस्पेवोम्नाःनवानुतननाशुकपक्षांद्वितिपासभवसर्पः उद्दिताउदधैगताइन्द्रो
विधोःप्रतिमाप्रतिविंवपतस्पाक्विंविधंपानिदर्पंचारनवरवंमनो त्नवनखम्मिसर्पः

॥निर्भिन्नसीताशोकदल दर्पंचासनवरवंतज्दर्पं॥वौनेग्द्ति दुमाणिमस्प
शोभांव्योम्निप्रदेशेविपुलांच्चकार॥४२॥ ॥ ॥॥

नरवोस्त्रीनरवरोस्त्रीपागमिसमराःपुनः किंविधंनिर्भिन्नसितः ष्विकृतिअशोकद
लसाअशोकविटपेस्पप्रवालोनवपल्लवोपेनतत्प्रवालीवल्लवोदंडेविदमेवालप
ल्लवेस्त्समरः प्रदोषग्रहणेनसंध्यारागसंबंधोल स्पतेव्योम्नः दानवेंदुमृगतिमानरव
राज्याञ्जिताआस्त्कपान्निदपेनसंध्यारागसंबंधव्योमजीतं॥४२॥वंटैस्पग्ति॥तस्याः

स्तनाभ्यांबधुरस्योन्नतस्यकंठस्यनिस्तलस्यवर्तुलस्यमुक्ताकलापस्यमुक्ताभूषण
स्यच॥वर्तुलंनिस्तलंवृत्तंबंधुरंतून्नतानतं कलापोभूषणेबर्हेतिचामरः॥अन्योन्य
स्यशोभाजनात्भुषणभुष्यभावःभुषयतीतिभुषणंभुष्यतइतिभुष्यंतइतिचभुष्यंच
भुष्यत्वयोःभावः अलंकारोपलिंकारभावःसाधारणास्समाणोबभुव॥उभावप्यन्योन्यंभु

॥कंठस्यतपास्तनबधुरस्यमुक्ताकलापस्यचनिस्तलस्यअन्योन्यशोभाजन
नाद्भुवसाधारणोभुषणभुषभावाः॥४३॥ ॥श्रीराम॥ ॥

इतिरीसर्थः अत्रकंठमुक्ताकलापयोःशोभाक्रियाद्वारेनाणोन्यक्रियाजनकत्वादन्योन्या
लंकारःसदुक्तंपरस्परंक्रियाजननेन्योन्यमिति॥४३॥हरिन्नारायणंदेवंरामगोविंद
माधवंवासुदेवात्मकंसंवंदेसारिविष्णुश्रीपतिः॥हरीन्नारायणंदेवंरामगोविंदमा
धवंवासुदेवात्मकंसंवंदेसारीवीष्णुश्रीपति॥श्रीरामजयरामजयजयराम॥राम॥॥

45

चंद्रंगतेति।लोलाचपलापरीभ्रमनशीलेत्पर्थः लक्ष्मीःकांत्यभिमानिनिदेवतानाच्चंद्रंग
ताप्राप्तासतीपद्मगुणान्सौरभ्यादीन्नभुंक्तेनानुभवति।पद्माश्रीतासतीचंद्रमसःइ
मांचांद्रमसींअभिख्यांशोभांअभिख्यानामशोभयोरित्यमरः॥उमामुखंतुप्रतिपद्य
लब्ध्वादोचंद्रपद्मेसंश्रयोकारनंपरस्परासांद्विसंश्रयांप्रीतिआनंदमवाप॥तत्रोभ

॥चंद्रंगतापद्मगुणान्नभुंक्तेपद्माश्रीताचांद्रमसीमभिख्यां॥उमामुखंतु
प्रतिपद्यलोलाद्विसंश्रयांप्रीतिमवापलक्ष्मीः॥४४॥ ॥श्रीराम॥

यगुणसंभवादितिभावः॥अत्रोपमानभुतंचंद्रपद्मापेक्षयाउपमेयस्योमामुखस्या
धिक्यगुणेनात्स्याव्यतिरेकालंकारः तदुक्तंभेदप्रधान्येउपमानादुपमेयस्याधिक्येविप
र्ययेवाव्यतिरेकइति॥४४॥हरिर्नारायणंदेवंरामगोविंदमाधवं॥वासुदेवात्मकं प्रप० २३

पुष्पमिति पुष्पं पुंडरीकादिकं प्रवाले पल्लवे उपहितं निहितं स्याद्यदि ॥ प्रवालो वल्लकी
दंडे विद्रुमे बालपल्लवरतिविश्वः ॥ मुक्ताफलं वा स्फुटे निर्मले विद्रुमे तिष्ठतीति स्फुटविद्रु
मस्थं स्याद्यदि ततस्तस्मात्तस्य ॥ ताम्रे अरुणे ओष्ठे पर्यस्ता प्रसृता रुक्कांतिर्यस्य तस्य ते
योक्तितस्याः पार्वत्याः स्मितस्य नुकुर्यात् ॥ स्मितमनुकुर्यादित्यर्थः भाषान्तमस्त्रीयादिति

॥ पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थं ॥ ततोऽनुकुर्याद्विशद
स्य तस्यास्ताम्रोष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥ ४५ ॥ ॥ श्रीराम ॥ ॥

वस्तुसंबंधमात्रविवक्षायां चापि अत्र पुष्पप्रवालयोर्मुक्ताविद्रुमयोश्चासंबंधे संबंधा
भिधानादतिशयोक्तिः सा च संभावनयेत्यलंकारः सर्वत्र खलंकाराः ॥ विशेषस्तु पुष्पमुक्ता
फलयोरुपमानयोः सद्भूततो लक्ष्यार्थस्तु उपमेयताकल्पनात् प्रतीपालंकारः स च पूर्वो
शयोक्त्यनुप्राणित इत्यर्थः ॥ उपमानस्य उपमेयताकल्पनं प्रतीपमिति लक्षणं ॥ ४५ ॥

५७

॥स्वरेणेति॥अभिजातवाचिमधुरभाषिण्यांतस्यांपार्वत्यांअमृतस्रुतेवअमृतस्रा
विणाविशेषस्वरेणनादेनप्रजल्पितायांआलापवत्यांकर्णैरिक्तैः अन्यैःकाकादिभिःपुष्टा
अन्यपुष्टाकोकिलाअसिमधुरस्वापोद्यसाजातिवचनत्वाभावात्तजस्वभावाः ताड्यमानावा
द्यमानाविषमवद्धातंत्रीवितंत्रीरीवअविदग्धातंत्रीधातोरौणादिदमत्सप्रः प्रातसभा

॥स्वरेणतस्याममृतस्रुतेवप्रजल्पितायामभिजातवाचि॥अप्यन्यपुष्टाप्रति
कूलशब्दाश्रोतुर्वितंत्रीरिवताड्यमाना॥४६॥ ॥श्रीराम॥ ॥॥

वान्तल्तुलल्प्यादिलोपः तन्त्रंअविलक्ष्मीतंत्रीतंत्रीरिहिधिश्रीणामुदाहृतः स्त्राली
पानाममीषांतुसुलोपोनकदाचनेतिसंग्रहपेतेऽन्ननानभवंतिसर्पः श्रोतुजनस्य
प्रतिकूलशब्दाकर्णकटोराभवन्तिसर्पः॥५६॥प्रवातेति॥प्रवातेप्रसुतवातस्थलेप
न्निलोत्पलंततोन्निर्विशेषंनिभेदंतत्सर्वंदृष्टम्गीसर्पः अधीरविप्रेक्षितंचकित

विलोकनं आयताक्ष्या विशालनेत्रया तया पार्वत्या मृगांगणाभ्यः गृहीतमभ्यासितं नु अथवा
मृगांगणाभिः ततः तस्याः पार्वत्याः पंचम्यास्तसील् गृहीतं नु अत्रापेक्षितस्य परस्प
रग्रहणोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षेति केचित्तदुपजीव्यसंदेहालंकार इत्यन्ये उभयोः संकर इत्य
परे ॥ ४७ ॥ तस्या इति ॥ आयतलेखयोः दीर्घलेखयो तस्याः पार्वत्याः भ्रुवोः संबंधिनी

॥ प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषमधीरविप्रेक्षितमायताक्ष्या ॥ तया गृहीतं नु मृगां
गणाभ्यः ततो गृहीतं नु मृगांगणाभिः ॥ ४७ ॥ तस्याः शलाकांजननिर्मितेव
कांतिर्भ्रुवोरायतलेखयोर्या ॥ तां वीक्ष्य लीलाचतुरामनंगः स्वचापसौंदर्यमदं मु
मोच ॥ ४८ ॥ ॥॥ ॥ ॥ श्रीराम ॥ ॥

शलाकांजनेन निर्मितेव यस्याः इति यां कांतिर्विकृतिरहित लीलाचतुरां विपुलास्य सुभगां तां
कांतिं वीक्ष्य अनंगो स्वचापसौंदर्येन यो मदः तं मुमोचेति सौंदर्यातिशयोक्तिः ॥ ४८ ॥
॥ श्रीहरी नारायण नंदे वं राम गोविंद माधव वासुदेवात्म कंस वैदेसारि विष्णु श्रीपतिः ॥

॥लज्जेति॥ तिरश्चां तिर्यग्जातीनां चेतसी लज्जा स्याद्यअसंशयं संशयस्याभावः संदे
होनास्तीत्यर्थः पर्वतराजपुत्र्याः पार्वत्याः नागस्याद्रिपात पुत्र्यशाद्यात्‌ङीपूतं प्रसिद्धं के
शपाशं केशकलापं पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे इत्यमरः प्रसमीक्ष्य दृ
ष्ट्वा चमर्यो मृगविशेषः वालः प्रियः यासां ताः इति विग्रहः वालप्रियत्वं वालप्रियस्य भु

॥लज्जां तिरश्चां यदि चेतसि स्यादसंशयं पर्वतराजपुत्र्याः॥ तं केशपाशं प्रस
मीक्ष्य कुर्युर्वालप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः॥४८॥

वत्वमिति परनिपातः त्वतलौ गुणवचनस्येति क्त्वा आसुं वद्धा वाः शिथिलं कुर्युः निर्ल
ज्जत्वात्शीथिल पतीत्यर्थः॥ आतावता ऽत्र निलज्जत्वस्या शीथिलीकरण हरतो
राघपादवाक्या र्थस्तेनोक्तो वाक्ये लींगसुदाहृतमिति॥४८॥ हरीर्नारायणं देवं रा
मगोविंदमाधमाधवं वासुदेवालकं॥ सर्वं दैसारीविष्णुश्रीपतिः॥ श्रीरामजपराम प्रप०
२५

।देव्याःविभागेनसर्वावयवान्वर्णयित्वाइदानींसकलशरीरंवर्णयन्नाह।सर्वेति।
बहुनासापार्वतीविश्वसृजाविधात्रा।एकस्थंतस्यसौंदर्यस्यसर्ववस्तुगतस्येत्यर्थः
दिदृक्षयेवद्रष्टुमिच्छयेवप्रयत्नात्शशीकलामुखेवरंचिताकुवलपद्मांगतिःनेत्रयोः
रंभातुवेरोरीत्यपियथाप्रदेशंतत्तद्योग्यस्थाने।नतुक्रमाद्विनिवेशितेनस्थापितेनसर्वो

॥सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेनयथाप्रदेशंविनिवेशितेन॥सानिर्मिताविश्वसृजा
प्रयत्नादेकस्थसौंदर्यदिदृक्षयेव॥५०॥तांनारदःकामचरःकदाचित्कन्यांकिल
प्रेक्ष्यपितुःसमीपे॥समादिदेशैकवधूंभवित्रींप्रेम्णाशरीरार्द्धहरांहरस्य॥५१॥

पमाद्रव्याणांचंद्रारविंदाद्युपमानवस्तूनांसमुच्चयेनसमाहारेणनिर्मितादिदृक्षयेवेति
फलोत्प्रेक्षादर्शनापर्वताद्दिसष्टशिष्टरीति॥५०॥तामिति।कामेनस्वेच्छयाचरतीतिका
मचरोनारदःकदाचित्पितुःसमीपेकन्यांतांपार्वतींप्रेक्ष्यकिलप्रेम्णानत्वन्यथाहरस्य
शिवस्यअर्द्धंहरतीतिअर्धहराकुलधुरंधरांदिवदवपवद्वारासमुदायस्यविशेषव

त्वात्समासः अन्यथा तत्र समग्रविभागकथनत्वादयुक्तः नपुंसकमिति अद्रिशरीरेतिस्या
त्पेक्षापेवव्रधुसम्पत्नीभापांपुर्विक्षालेस्यादिनासमासः तत्रभविंत्रिभाविन्निसमादि
दशेपशाहरस्याङ्गंगहारीणेक्षपग्निभविष्यतिस्यादिष्ठवाग्निसर्पः ॥५१॥ गुरुः प्रगल्भेपि
वयस्यतोस्यातथौनिवृत्तान्यवराभिलाषः ऋतेकृशानोर्नहिमंत्रपुतमर्हंतितेजां

॥ गुरुः प्रगल्भेपिवयस्यतोस्यातथौनिवृत्तान्यवराभिलाषः ॥ ऋतेकृशा
नोर्नहिमन्त्रपूतमर्हंतितेजांस्यपराणिहव्यं ॥५२॥ ॥श्रीराम

गुरुरिति। गुरुः पिता गुरुर्गीष्पतिः पित्राद्योगिरिस्मरः ॥ अतोनारदवचनाद्धेतोरस्याः पार्व
त्याः प्रगल्भेपिवयसियौवनेसत्यपिनिवृत्तोन्यस्मीन्वरेजामातर्यभिलाषोयस्यतथो
क्तः सन्नोवरोनान्यजामात्रोरितिवैजपंतितस्थौवरांतरंनान्विष्टवानित्यर्थः
कुतोसौनिर्बंधइत्याशंक्याह ऋतइति। तथाहिमंत्रैः पुतंसंस्कृतंहव्यंतत्रइतिहविः
कृशानोः पावकादृते कृशानुंविनाअन्यानिइतराणिअपराणितेजांसि प्रप०
२७

सुवर्णादिनिनार्हतीति नभुजेंतिइश्वराद्न्पस्प वरस्पतघोगस्पाभावादुपेक्षतइतिभा
वः॥५२॥तर्हि तमेवाद्रु पर्दिपदाभिसाप्राक्पाह अपाचितेति॥अद्रिर्हिमवान् अपाचिता
रंअपाचमानंदेवदेवंसुतांपार्वतींग्राहपीतुंस्वपमाहूपपरीग्राहपितुंनशशाकनोसहे
अनिउिहरुषिहरुत्सुषिपरिग्राहमितिविग्रहद्विकर्मकत्वंतपाहिसाधुजनःसज्जनः

॥अपाचितारंनहिदेवदेवमद्रिःसुतांग्राहपितुंशशाक॥अभ्पर्थनाभंगभपेन
साधुर्माध्यस्थमिष्टेप्यवलंबतेर्थे॥५३॥पदैवपूर्वेजननेशरीरंसादक्षरोषा
त्सुदतिससर्ज॥तदाप्रभृत्येवविमुक्तसंगःपतिःपशुनामपरिग्रहोभूत्॥
॥५४॥

साधुर्वाधुर्षिकेचारौसज्जनेचाप्पिचान्यवदितिविश्वः अभ्पर्थनाभंगभपेनपाच्याभंगभिसा
इष्टेर्थेपिविषयेमाध्यस्थ्यमौदासीन्यमवलंबते॥५३॥नचतथेवास्पितः किंतुपापांतरे
चिंतितवानितिवक्तुमस्लोकेति।पदेतिशोभनादंतायस्याःसासुदतिपार्वतीपूर्वेजननतु

वैस्मिन्नूजन्मनिपुर्वादिभ्योनवभ्योवेतिस्मिन्नादेशोविकल्पः पाठांतरेपुर्वदाक्षापानिखेज
लनेर्ग्नौपदायस्मिन्नवात्रोदक्षरोषाच्छरीरंससर्जतदाप्रभृत्सैवतदाधेवप
धातपाुशुनांपतिर्विमुक्तसंगःसन्सक्लविषयासंगःसन्अपरीग्रहःअपत्नीको
भुत्तस्मांतरंनपरिजग्राहेत्सर्थः पत्निपरिजनादानमुलशापाःपरिग्रहाइसमराः॥॥

॥सकृत्तिवासास्तपसेयतात्मागंगाप्रवाहोक्षितदेवदारुंप्रस्थंहिमाद्रे
मृगनाभिगंधिकिंचित्क्वणत्किंन्नरमध्युवास॥५५॥ ॥श्रीरा

॥५४॥सेति॥कृत्तिवासाश्चर्मांबरः अजिनंचर्मकृत्तिःस्त्रिइसमराः यतात्मानियतचि
ताःसपशुपतिःतपसेतपोर्थंगंगाप्रवाहेणोक्षिताःसिक्ताःदेवदारवोयस्मिंस्तत्त
थोक्तंमृगनाभिगंधिकस्तुरिगंधवत्॥तत्रकस्तुरीमृगसंचाराद्दितिभावःमृगणाभि
मृगमदाःकस्तुरीचेसमराः क्वणंतोगायंतःकिन्नरायस्मिन्ततोक्तंकिंचित्किंनरंयिहिमा

द्रेःप्रस्थंसानुप्रध्रुवासकृन्नच्चिप्रस्थेटप्रस्थेउस्थेउवासेत्सर्थःवसेश्चेतिवक्तव्यात्ल
मेत्वं।प्रस्थोस्त्रीमानुमानपोरिसमराः।५४।।गणेति।गणाःप्रथमागणाःप्रथमसं
ख्याधाइत्समरः।नमेरुप्रसवावतंसाःसुरपुन्नागकुसुमासेखराःनमेरुःसुरपुन्ना
गइत्समराःस्पर्शवतिसुखस्पर्शाःमृदुरित्सर्थः।प्रसंसापांप्रत्नुष्भुर्जत्वचोभुज

।।गणानमेरुप्रसवावतंसाभुर्जत्वचस्पर्शवतिर्दधाना।।मनःसीलाविच्छुरी
तानिषेदुःशैलेयनद्धेषुशीलातलेषु।।५५।। ।।। ।।।

पत्रवल्कलानिधत्ताःवसानाइत्सर्थःमनाशीलाभिःधातुविशेषैर्विच्छुरीःअनुलीप्ताश्च
संताःशैलेयंगविशेषःशिलापाःटक्कइत्यत्रयोगविभागाद्वाथैउक्कशीलाजातंतुशैले
यमितिपाद्वः।तेननद्धेषुव्याप्तेषुशीलातलेषुनिषेदुउपविविशुः।।५५।।श्रीराम।।
।।श्रीरामजयराम।।रामायेनमः।।सीतारामायनमः।।श्रीसीताराम।।श्रीराम।। ।।

सुषारेति।तुसारसंघाता:हिमसंघाताराव।शिलास्ता:खुराग्नेसमुलीखन्दर्पेनकल
मधुर:दर्पकल:विविग्नैरस्तै:गवयै:गोसदृशीमृगविशेषै:कथंचिद्कृछ्रेनदृष्ट:ककु
दस्यास्तीतिककुमान्वृषभ:असोढ:सिंहानांध्वनीयेनससोढसिंहध्वनिमसहमान
सन्उन्ननादउचैर्ननादनदअव्यक्तेशाद्दस्पलीटिलपंस्वभावोसलंकार:तदुक्तंस्वभा

।तुसारसंघातशिराखुराग्रै:समुलीखन्दर्पकल:ककुमान्।दृष्ट:कपंचि
द्रवपैर्विविग्नैरसोढसींहध्वनिरुन्ननाद॥५७॥तत्राग्नीमाधायसमी
त्समिद्धंस्वमेवमुर्त्यंतरमष्टमुर्त्ति:स्वयंविधातातपस:फलानांकेनापिकामेन
नतपश्चचार॥५८॥

।।। ।।।

वोक्तिरसौचारुयथावद्वस्तुवर्णनमिति॥५७॥तत्रेति।तपस:फलानामिंद्रत्वादीनां
स्वयंविधाताजनयितादातेसर्व:अष्टौमुर्त्तीयोपस्यसोष्टमुर्त्तिरीश्वरा:भुताकचंद्र

कुमा०
२१

पञ्चवाणोमुक्तपीषोंभ्रश्वितितादत्ति। अतहिमवत्स्थेरस्थंस्वक्रिपमेवमुसंतरंमुक्तीभेदंस
मिपंगिःसम्मिद्धंदीपीतमग्नीमाधापमातिष्ठाप्यक्केनापिक्वामेनक्रूपापिपुलक्वाम्मनतपा
पश्चचारप्रजाजनमनुगृह्णस्पनसंदोपिप्रवर्त्ततइतिसापात्क्वामेनेपुल्कंतस्पाव्यासस
कलक्वामत्वाक्केनापिसुक्त्वं।।५८।।अनर्घ्यमितिअद्रिनाथोहिमवान्अनर्घ्यंअर्घ्यंमौल्य

।। ।।अनर्घ्यमर्घ्येणतमद्रिनाथःस्वर्गौकसामर्चितमर्चयित्वा।।आराधनायास्य
सखिसमेतांसमादिदेशप्रयतांतनुजां।।५९।। ।। ।।राम।।

महीतिसर्घ्यःमुल्येपुजाविधावर्घइत्यमरः।दंडादिभ्योयदितियप्रत्ययः आर्घेनिभवति
त्पनर्घ्यःतमनर्घ्यःमतुल्यमित्यर्थः स्वर्गओकःस्थानंयेषांतेस्वर्गौकसांदेवानांअर्चि
तंदेवैःपुजमानमित्यर्थःगातिबुद्धिस्यादिनावर्त्तमानेक्तः क्तस्यवर्त्तमानेइतिवृत्तेःषु
चितंअर्घ्यमर्घेनपुजार्घेद्रव्येनपादार्घ्याभ्यांचेतियप्रत्ययः षट्तुत्रिष्ववर्घ्यमघ[illegible]र्थे

पाद्यंनादायवारिणीसमराः अर्घ्यपित्वास्पेश्वरस्याराधनायसखीभ्यांजयविज
याभ्यांसमेतांपुष्कांप्रपतांतनुनांरुतांमभोद्दिदेशआज्ञापयामासेत्यर्थः ॥५९॥ प्रत्य
र्थेतिगिरीशः सिवाः समाधेः प्रत्यर्थिभुतांप्रति पक्षभुतांअपिसुश्रुपतिसमासः
श्रोतुमिच्छतीति शुश्रुषमाणांसेवमानां। सेवकाहिसेव्यदत्ताव्रणाभिवंतीतिरछा

॥प्रत्यर्थिभुतामपितांसमाधेः शुश्रुषमाणांगिरीशोनुमेने ॥ विकार
हेतौसतिविक्रियंतेयेषांनचेतांसितएवधीराः ॥६०॥ ॥राम॥ ॥

र्थेसिभसर्थः ज्ञाश्रुस्मदृशांसनइत्सासनेपदंतांपार्वतीं अनुमनेनप्रातिगसिद्धवानित्य
भिप्रायः नचैतावधीरस्यतस्यकश्चिद्दिराधोइत्साशायः धिरमेवापीतिरत्याशेनाह
विकारेति। विकारस्यप्रकृतेरन्यथात्वस्यहेतौस्त्रीसन्निधानकरणेसति विध
मानेपियेषांचेतांसिनविक्रियंतेविकृतिंनानियंतेतेवधिराः विक्रियंतइतिकर्म

णिलूनतुक्रमं कर्त्तारितदानीमक्रमंक्रान्तेसालग्नेपदंक्रमंहलान्तसंधिग्रंथीसाग्दिना
पक्रमगतिषेधोविकुर्पीसिति॥६०॥अवचितेति।शुक्रोशीवोभनसुद्रुजास्यांगाचोपस
र्जनादिनाऽङीप्रसापावीतिअवचितानिलुनानिबलीपुष्पाणिपुजाकुसुमानियमा
सादेःसमाधिवेदिकायाःसंमार्गेसंमार्जनेदक्षाऽनमविधेनिसक्रमानुष्ठानस्यया

॥अवचितबलपुष्पावेदिसंमार्गदक्षानियमविधिजलानांबर्हिषांचो
पनेत्री॥गीरीशमुपचचारप्रत्यहंसासुकेसीनियमितपरिखेदातच्छि
रंश्चद्रपादैः॥ ॥६१॥
॥ ॥ ॥

निजलानितेषांबर्हिषांकुशानांचापनेत्रीआनयित्रीसातितस्यगीरिशास्यशीरश्च
द्ररश्मिभिःपादारश्मयंश्चंद्रितुपांशिशोऽस्समराःनियमीतपरीखेदानिवर्त्तीतपरिश्र
मासातेअहन्यहनिप्रत्यहंअव्ययंवेभक्तिसाग्दिनायथार्थेस्वव्ययीभावःअतश्चन

नपुंसकत्वादन्यतरस्यामितिअन्वृतान्तपुंसकत्वादन्यतरस्यामितिअन्वंतान्तंपुंसकत्वाद
त्वा॥ गिरिशस्तुपचारशुश्रुषांचक्रे ॥ ६१ ॥ ॥ ॥ श्रीरामार्पण

॥ राम ॥ इतिश्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिना
नाथसूरिसूनुविरचितेयांकुमारसंभवाख्यटीकायांसंदेहविषौषधांसंजीवन्नि
समाख्यायांप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ ॥ ॥ श्रीसीतारामार्पितमस्तु
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रथम०
३१

KKSU LIB...
RAMT...
441 10...
M953
Dist. N...

```
[OrderDescription]
,CREATED=04.09.20 14:24
,TRANSFERRED=2020/09/04 at 14:53:06
,PAGES=60
,TYPE=STD
,NAME=S0003585
,Book Name=M-953-KUMAR SAMBHAV
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
```

```
FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
```

```
FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,
```